

УДК 811.161.2'367.626.6

Калашник О. В.

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ЕФЕКТ ВЖИВАННЯ НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКІВ В ІНТИМНІЙ ПОЕЗІЇ

Статтю присвячено виявленню комунікативно-прагматичного ефекту вживання неозначених займенників у текстах інтимної лірики. Визначено проблеми семантики і функціонування неозначених займенників в інтимній поезії. Окреслено корпус неозначених прономінативів, поширених в інтимній ліриці. Проаналізовано комунікативні завдання, які виконує неозначений займенник ХТОСЬ. Встановлено прагматичний потенціал прономінатива ХТОСЬ в інтимній поезії.

Ключові слова: неозначені займенники, комунікативно-прагматичний ефект, прагматичний потенціал, інтимна лірика.

Калашник О. В. Коммуникативно-прагматический эффект употребления неопределенных местоимений в интимной поэзии. – Статья.

Статья посвящена выявлению коммуникативно-прагматического эффекта неопределенных местоимений в текстах интимной лирики. Определены проблемы семантики и функционирования неопределенных местоимений в интимной поэзии. Очерчен корпус неопределенных прономинативов, распространенных в интимной лирике. Проанализированы коммуникативные задания, которые выполняет неопределенное местоимение КТО-ТО. Установлен прагматический потенциал прономинатива КТО-ТО в интимной поэзии.

Ключевые слова: неопределенные местоимения, коммуникативно-прагматический эффект, прагматический потенциал, интимная лирика.

Kalashnyk O. V. The communicative and pragmatic effect of the use of indefinite pronouns in intimate poetry. – Article.

The article is devoted to the identification of communicative and pragmatic effect of the use of indefinite pronouns in the texts of intimate lyrics. The problems of semantics and indefinite pronouns functioning in intimate poetry are determined. A framework of indefinite pronominal units, prevailing in intimate lyrics, is outlined. The communicative tasks, performed by an indefinite pronoun SOMEONE, are under analysis. A pragmatic potential of pronominal unit SOMEONE in intimate poetry is identified.

Key words: indefinite pronouns, communicative and pragmatic effect, pragmatic potential, intimate lyrics.

Мовні одиниці, які складають художній текст (особливо поетичний), нерівноправні, тобто деякі з них виявляються більш важливими для його розуміння, ніж інші. До найбільш уживаних, важливих для осмислення поетичного тексту мовних одиниць належать займенники [7, с. 56]. Ю.М. Лотман звертає увагу на те, що лірика додає ще одну ланку – «систему займенників, яка стає універсальною моделлю людських стосунків» [4, с. 84].

Сучасна українська літературна мова характеризується розвиненою системою неозначених займенників, які утворюють окрему, до того ж, самодостатню, підсистему в системі прономінативних слів. Вони вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, якості чи кількості, тобто виражають неясне, невідоме, точно не визначене загальне уявлення про особу, предмет, якість, властивість, належність, кількість, порядкове місце якогось предмета (істоти) в низці інших тощо. Неозначені займенники беруть участь у передачі різних видів неозначеності, під якою розуміють відсутність точної ідентифікації особи, предмета, ознаки, кількості тощо [3, с. 105]. Такі займенники виступають важливим засобом комунікації, зокрема економії мовленнєвих зусиль, оскільки без їхньої участі навіть найзагальніше неозначене значення довелося б передавати цілими реченнями, а в окремих випадках й зовсім не можна було б виразити іншими мовними засобами без зміни змісту повідомлюваного [2, с. 30].

Прономінативи досі не набули комплексного системного опису, зокрема залишаються невирішеними проблеми, пов'язані з їхніми функціями в текстах інтимної лірики. Актуальність дослідження визначається відповідністю спрямування наукових розвідок із проблем морфології, зокрема поетичного тексту, на встановлення комунікативно-прагматичного ефекту неозначених займенників у текстах інтимної поезії.

Проблему семантики і функціонування неозначених займенників порушено в працях Л.А. Булаховського, В.В. Виноградова, А.П. Грищенка, І.В. Дудко, І.Г. Матвіяса, М.І. Откупшикової, В.М. Ожогана,

О.В. Падучевої, М.Я. Плющ, О.М. Селіверстової та інших дослідників.

Поетичні тексти характеризуються високою лаконічною образністю, яка передбачає інтерпретаційну відкритість трактування змісту. Конкретність та чіткість заважають такій меті, тому лірика тяжіє до невизначеності, неконкретності, амбівалентності та завуальованості. Неозначені займенники є одним із засобів реалізації такої особливості поетичної мови. Суть неозначених займенників передбачає їхню референційну невизначеність, неможливість відновлення денотатів. Але закони поетичної мови можуть порушувати цю закономірність, створюючи цілий перелік не властивих цій групі слів контекстів ужитку.

Потенціал семантики неозначених займенників найчастіше пов'язаний із реалізацією образності, експресивності, емоційності. Водночас створюється ефект відстороненості ліричного героя від референтів, позначених неозначеним займенником, неважливості їхньої родової (видової, соціальної, вікової) приналежності; у таких конструкціях підкреслюється інше ядро – дії, яка перебирає на себе найбільшу значущість.

І.В. Дудко звертає увагу на те, що неозначені займенники розглядаються як один із засобів вираження прагматичної неозначеності у слов'янських (безартиклевих) мовах, зокрема й в українській, у зв'язку з їхньою функцією вказівки на об'єкт, певним чином виділюваний із класу собі подібних [3, с. 108].

Дослідниця виділяє три основні принципи семантико-функціонального аналізу неозначених займенників: 1) прагматичний; 2) логічний; 3) референційний [2, с. 48]. У цьому дослідженні за основу беремо прагматичний принцип аналізу неозначених прономінативів. Цей принцип отримав таку назву у зв'язку з тим, що дослідження семантико-функціональних особливостей неозначених займенників спираються, в основному, на категорії мовленнєвого акту (мовець, слухач, ситуація мовлення тощо) та прагматичні поняття (відомість-невідомість, фонд знань співрозмовників та ін.) [2].

Сутність проблеми, яка окреслена в цій розвідці, полягає в потребі проаналізувати комунікативно-прагматичний ефект використання неозначених займенників у текстах інтимної поезії.

Мета статті – виявити комунікативно-прагматичний ефект неозначених займенників у текстах інтимної лірики.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- окреслити корпус неозначених займенників, які поширені в інтимній поезії;
- визначити проблеми семантики і функціонування неозначених займенників;
- виявити комунікативні завдання, які виконують неозначені займенники;
- встановити прагматичний потенціал зазначених прономінативів в інтимній поезії.

Найцікавіший, з лінгвістичного погляду, носій ідеї незнання – неозначені займенники. У сучасній інтимній ліриці неозначені прономінативи мають особливе стилістичне призначення. Йдеться про ті суб'єкти невизначеності, які має на думці автор (мовець). О.М. Селіверстова зазначає: «Неповнота повідомлюваної слухачеві інформації визначається або нестачею знань мовця, або узагальненим характером висловлювання, або тим, що розкриття індивідуальної характеристики актантів несуттєве для слухача» [8, с. 60].

Аналіз фактичного матеріалу показав, що найпоширенішим у сучасній інтимній поезії є вживання неозначеного займенника *ХТОСЬ*.

І.В. Дудко виділяє для займенника *ХТОСЬ* такі часткові значення:

- невідомість для мовця конкретного учасника події;
- узагальнений об'єкт, індивідуальність якого несуттєва для мовця, але суттєва його наявність як учасника події [2, с. 53].

Дослідниця вирізняє кілька значень для прономінатива *ХТОСЬ*: 1) якась 1 людина (невідомо хто); 2) якась 2 людина (точно не названа, та чи інша); 3) деякі люди («є такі, які<...>») [2, с. 127].

Перше значення «якась 1 людина» («невідомо хто») співвідноситься з конкретним референтом, невідомим мовцеві (авторові тексту), і, як правило, сполучається з дієсловом, що позначає актуальну дію або стан [2].

Друге значення «якась 2 людина» («точно не названа», «та чи інша») не співвідноситься з конкретним референтом, тобто вказує на окремого фіксованого, але неконкретизованого для мовця учасника ситуації, і за значенням наближується до займенника *ХТО-НЕБУДЬ* [2].

У третьому значенні «деякі люди» займенник *ХТОСЬ* виступає синонімом до *ДЕХТО*. У разі повторення або протиставлення *ХТОСЬ* означає «один, другий (інший); дехто». *ХТОСЬ* виявляє значеннєву близькість до займенника *ДЕХТО* й тоді, коли вживається для вказівки на особу, яку мовець знає, але не хоче називати, прагне приховати, уникнути прямого називання, або ж натякає на когось конкретного, добре відомого учасникам комунікації [2].

Неозначені займенники демонструють специфічну, притаманну окремому автору систему взаємовідносин зі світом, допомагають ліричному героєві окреслити своє *Я*. Наприклад, в інтимній ліриці Л. Костенко неозначені займенники трапляються рідко, і ці поодинокі випадки свідчать про те, що та поетична безіменність, якої вимагає жанр, зреалізована в основному за допомогою особових займенників. Поетеса нечасто використовує неозначені займенники у своїй інтимній ліриці, але якщо вживає їх, то при цьому часто вдається до стилістичного прийо-

му антитези. В інтимній поезії «В дні, прожиті печально і просто» спостерігаємо тріаду *Я-ТИ-ХТОСЬ*: «*Я чекала тебе з доріг. Забарився, прийшов нескоро. Марнувала я дні в жалю. І в недобру для серця пору я сказала комусь: – Люблю... – Хтось підносить мене до неба, я вдихала його голубе... І не мріяла вже про тебе...*» [14, с. 94]. У цьому вірші займенник *ХТОСЬ* (*КОМУСЬ*) у значенні «якась людина» співвідноситься з конкретним референтом, відомим мовцеві (авторові тексту), але не важливим для нього, і сполучається з дієсловом *СКАЗАЛА*, що позначає актуальну дію.

Ще один яскравий приклад тріади *Я-ТИ-ХТОСЬ*: «*Я для тебе буду красивою, А для когось, може, й ніякою, А для когось лихою, впертою, ще для когось відьмою, коброю*» [10, с. 48]. У поезії Л. Костенко «Між іншим» перші два референти протиставляються третьому. Пронімінатив *КОГОСЬ* (*ХТОСЬ*) повторюється і виступає синонімом до *ДЕХТО*. Використання займенника *КОГОСЬ* (*ХТОСЬ*) вказує на несуттєвість для авторки конкретизації учасників події (ситуації), несуттєвою для неї є їхня індивідуальність, але суттєва їхня наявність як учасників відповідної події (ситуації). Заперечний займенник *НИ-ЯКОЮ* посилює семантику неозначеного займенника. Як бачимо, поетика цих рядків заснована на художньому прийомі антитези.

Інтимна поезія В. Крищенка «Жіноча недовіра» починається неозначеним займенником *ХТОСЬ*: «*Хтось зрадив, наробив комусь біди, Кидав слова, неначе бритва, гострі, Мені чуже знов притисала ти, Щоб я одвічно ніс тавро підозри*» і далі «*Щоб мовчки за когось відповідати І так болоче за когось страждати*» [11, с. 207]. В аналізованому вірші форми неозначеного прономінатива *ХТОСЬ* слугують для експресії, вираження переживань ліричного героя, його розпачу. Неозначений займенник тут перебирає на себе функцію вказівки на відстороненість, непричетність до *КОГОСЬ*, хто є справжнім винуватцем неприємної ситуації.

Вірш Т. Карабовича «хтось вибіг вранці а повернувся ввечері» (орфографія автора) також починається неозначеним прономінативом *ХТОСЬ*, який фігурує у перших двох рядках поезії: «*Хтось вибіг вранці а повернувся ввечері хтось на когось чекав довго і дуже втомився цвілі яблуні а потім були яблука і лелеки відлетіли на Спаси і ми кохалися а потім я вийшов коли повернувся ти була наго*» [12, с. 529]. У вживанні неозначеного займенника *ХТОСЬ* (*КОГОСЬ*) як суб'єкта й об'єкта дії відчувається алюзія листування Л. Українки з С. Мережковським. Референтна співвіднесеність займенника *ХТОСЬ* (*КОГОСЬ*) встановлювана – це мовець і співрозмовник. Фактично це *Я* і *ТИ*, але в цьому простежується мовна гра, притаманна жанру інтимної поезії.

У поезії М. Луківа «Ранкові дзвінки телефонні» кохана людина подається мовцем (автором) як далекий, недосяжний образ. За допомогою займенника *КОМУСЬ* (*ХТОСЬ*) автор намагається донести читачеві інформацію про «відсутність знайомства» з людьми, до кола яких увиходить його кохана в реальному житті – її родиною: «*А потім – робота й родина, Гірке, мов полин, каяття. Комуś ти і мати, й дружина, Без тебе життя – не життя*» [13, с. 209].

В інтимній поезії К. Москальця «Вона» неозначений займенник *ХТОСЬ* вказує на невідомість для автора конкретного учасника події (хто-небудь): «*Хтось принесе білі айстри Скаже хтось: «Життя прекрасне» Так життя прекрасне а вона А вона сидітиме сумна*» [12, с. 561].

Аналогічна ситуація спостерігається у вірші М. Кіjanовської «Твої очі змінюють колір, як ніч над морем»,

де прономінатив *ХТОСЬ* вказує на невідомий ні адресантові, ні адресатові об'єкт: «*То деінде піски, чагарі, буреломи і плавні. Хтось захоче тут зрізати шлях свій – і зріже навіки. Знаєш, я навіть вірю: твоє освідчення майже справжнє, Як рана навмисно роз'ятрена в підтоптаного каліки*» [12, с. 645].

В еротичній поезії М. Шунь «Воскресіння Купалона» неозначений прономінатив *ХТОСЬ* теж виступає в значенні «та чи та людина», «хто-небудь», «будь-хто»: «*А потім розцвітають вишині-мерви – священні дерева усе-Вішну, і хтось поясок срібний з талії згубить на бистрій воді і гучні хороводи*» [9, с. 265].

Дещо інша картина простежується у вірші М. Ягоди «Сад. В постелі попід небом», де займенник *ХТОСЬ*, виступаючи в значенні «хто-небудь», актуалізує семантику «не Я», «крім мене»: «*Розкриті лоно жіноче – в тобі очі її, на зеленому полі вітер. Закурюючись в ріку дівочості – де я, хтось*» [9, 267].

В інтимній поезії К. Калитко «Я гортаю ці дні. Я вичитую з них тебе» неозначений займенник *ХТОСЬ* у значенні «невідомо хто» вказує на наявний, але невідомий мовцеві й слухачеві об'єкт і сполучається з дієсловом *ПРОЧИТАВ*, що позначає актуальну дію: «*Я гортаю ці дні. Я вичитую з них тебе Так, як хтось прочитав би самотні сліди на березі І розчулене сонце, і простір міських небес Випускають літати: птахи, літаки*» [14, с. 69].

Творча індивідуальність автора, його світосприймання та світовідчуття, ставлення до навколишньої дійсності й оцінка її – усе це позначається на доборі тих чи тих засобів вираження неозначеності, зокрема неозначених займенників [2, с. 63].

В аналізованому фактичному матеріалі, як уже зазначалося, найчастіше трапляється неозначений займенник *ХТОСЬ*. Пронімінатив *ХТОСЬ* в інтимній поезії контекстуально може насичуватися різноманітною семантикою (див. І.В. Дудко), але особливістю інтимної лірики є те, що найчастіше тут виявляються такі його семантичні нюанси:

- виступає в значенні конкретного референта, невідомого мовцеві (авторові тексту);
- повторюється і виступає синонімом до *ДЕХТО*;
- слугує для експресії, вираження переживань ліричного героя;
- референтна співвіднесеність його визначена – це мовець і співрозмовник;
- доносить читачеві інформацію про «відсутність знайомства» з людьми;
- вказує на невідомий ні адресантові, ні адресатові об'єкт;
- виступає в значенні «та чи та людина», «хто-небудь», «будь-хто»;
- виступає у значенні «не Я», «крім мене».

Таким чином, проаналізований матеріал засвідчив, що у поетичних текстах неозначений займенник *ХТОСЬ* набуває семантики, ширшої за ту, що традиційно за ним закріплена. Саме цим досягається більш яскравий прагматичний ефект і збагачується стилістика інтимної поезії.

Перспективи подальших досліджень бачимо у дослідженні семантичних смислів інших неозначених займенників та участь прономінативів усіх розрядів у створенні оригінальних поетичних смислів.

Література

1. Виноградов В.В. Современный русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – Москва : УЧПЕД-ГИЗ, 1938. – 591 с.
2. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності/неозначеності в українській мові / І.В. Дудко. – Київ : Довіра, 2011. – 232 с.
3. Дудко І.В. Неозначені займенники в українській мові: історія та сучасний стан / І.В. Дудко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 6. – С. 104–111.
4. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Ю.М. Лотман. – Ленинград : Просвещение, 1972. – 272 с.
5. Откупщикова М.И. Местоимения современного русского языка в структурно-семантическом аспекте / М.И. Откупщикова. – Ленинград, 1984. – 87 с.
6. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Е.В. Падучева. – Москва : Издательство ЛКИ, 2010. – 296 с.
7. Петренко Н.В. Займенник у віршованих текстах американської поезії: когнітивно-семіотичний та лінгвосинергетичний аспекти : дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.04 «Германські мови» / Н.В. Петренко. – Херсон, 2008. – 205 с.
8. Селиверстова О.Н. Местоимения в языке и речи / О.Н. Селиверстова. – Москва : Наука, 1988. – 151 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

9. Біла книга кохання: Антологія української еротичної поезії. – Тернопіль : Богдан, 2008. – 288 с.
10. Костенко Л. Триста поезій. Вибрані вірші / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. – 416 с.
11. Крищенко В.Д. Час одкровення: Поезії / В.Д. Крищенко. – К. : Світ Успіху, 2015. – 352 с.
12. Літургія кохання: Антологія української любовної лірики кінця XIX – початку XXI століття. – Тернопіль : Богдан, 2008. – 728 с.
13. Луків М.В. Рoste черешня в мамі на городі: поезія / М.В. Луків. – Київ : Криниця, 2015. – 576 с.
14. Улюблені вірші про кохання. Чоловічий примірник. – Тернопіль : Богдан, 2010. – 239 с.